پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۳۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صص ۱۰۹-۱۳۱ (مقاله پژوهشی)

No. 33, Autumn & Winter 2023/ 2024

ارزیابی رویکرد رجالی آیت الله بروجردی

مجید معارف[۱]، مریم عسگری پرور[۲]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۷/۲۲ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۹/۸)

چکیده

آیت‌الله بروجردی فقیهی رجالی است که نگاهی ژرف‌اندیشانه به مسأله حدیث و اسناد دارد، ایشان آثاری در علم رجال دارند. علاوه بر تقریرات فقهی ایشان کـه شمه‌ای از توانایی‌های عالمانـه وی را در حـدیث پژوهـی بـازگو کرده است، کتاب ارزشمند «الموسوعه الرجالیه» برخی از دیدگاه‌های رجالی ایشان را پیش روی ما قرار می‌دهـد. بـا توجه به اینکه؛ بررسی سبک‌های مختلف رجالی و تحلیل و بررسی آن‌ها به عنوان یکی از ابزار استنباط احکام شرعی می‌تواند زمینه توسعه و گسترش علم رجال و رسیدن به معرفت ژرف کاوانه را فـراهم آورد، لـذا در ایـن جسـتار بـا مراجعه به آثار بر جای مانده از آیت الله بروجردی و تقریرات فقهی و اصولی ایشـان؛ بـا روش توصـیفی ـ تحلیلـی و تکیه بر اسناد کتابخانه‌ای به بررسی و تحلیل رویکرد رجالی ایشان پرداخته‌ایم. اهـم مبـانی ایشـان در شـناخت راوی عبارت است از اعتقاد به ضرورت علم رجال در شناخت راویان، عدم اعتقاد به اصل انسداد در اثبـات عـدالت راوی، اعتقاد به اعتبار کتب رجالی متقدمان به عنوان اسناد معتبر علمی، اعتقاد به کافی نبودن کتـب اربعـه بـرای شـناخت و معرفی راویان، میزان نقل روایت؛ قرینه‌ای در شناخت راوی، اعتبار اجماع متقدمین و مشـایخ ثقـات و... همچنـین بـا پیجویی آثار این فقیه رجالی مشاهده می‌کنیم که روش ایشان در جرح و تعدیل روایات عبارت است از: نگاه تـاریخی به اسناد، اولویت رجوع به کتب اربعه نسبت به سایر متون، جـامع نگـری در نقـل اقـوال علمـای رجـال، اعتمـاد بـه گزارش‌های رجالیان و اقوال و استنادات علمای اعلام و... .

کلید واژه‌ها: آیت‌الله سیدحسین بروجردی، علم رجال، روش، رویکرد، مبانی، الموسوعه الرجالیه، ترتیب اسانید.

---

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)؛ maaref@ut.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری دانشکده اصول الدین، واحد تهران، ایران؛ m.asseman123.a@gmail.com

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

۱- بیان مسأله

با توجه به فاصله چند قرنی تا عصر راویان؛ امروز مرسوم‌ترین راه شناخت راویان از طریق کتب و منابع مکتوب برجای مانده است از این‌رو شناخت و بررسی منابع رجالی ابزاری مهم در بازشناسی راویان و استفاده از کتب حدیثی به‌شمار می‌آید. یکی از شخصیت‌های معاصر شیعه که دارای مبانی ویژه‌ای در علم رجال می‌باشد آیت الله بروجردی است، ایشان کتابهایی در این زمینه دارد که با بررسی آنها مبانی، روشها و به طور کلی رویکرد رجالی وی استخراج می‌شود. در این مقاله، به روش توصیفی- تحلیلی، در حد اختصار به تبیین موضع رجالی این دانشمند حدیث‌شناس پرداخته و درصدد یافتن پاسخی به این پرسش‌های اساسی هستیم که مبانی ویژه آیت الله بروجردی در علم رجال چیست؟ و ایشان با استفاده از کدام روش به بررسی‌های رجالی می‌پردازد و به طور کلی رویکرد رجالی ایشان چیست؟

۲- آیت الله بروجردی؛ آثار و دیدگاه‌های رجالی

روش‌شناسی براساس آثار و کتب مستقلی که در حوزه رجال نگاشته شده و استخراج مبانی و سبک رجالی اندیشمندان رجالی؛ ضرورتی است که علاوه بر ایجاد زمینه برای فهم عملکرد آنها و توسعه و گسترش علم رجال؛ زمینه آشنایی با منابع و اسناد علمی و شیوه‌های استفاده از آن‌ها را فراهم کرده و راهی برای رسیدن به معرفت ژرف کاوانه و تکاپویی روشمند برای نظریه‌پردازی در علم رجال به‌شمار می‌آید. تاکنون تحقیقاتی در خصوص دیدگاه‌های رجالی مرحوم بروجردی صورت گرفته اما در مقایسه با برخی رجالیان معاصر که آثار بسیاری در تبیین دیدگاه‌های ایشان به قلم نگارش درآمده بسیار اندک بوده و رویکرد رجالی ایشان را به‌طور کامل پیش روی مخاطب قرار نمی‌دهد لذا می‌توان پژوهش‌های گسترده‌تر و تکمیلی در خصوص مبانی و روش رجالی ایشان صورت

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

داد. موضوعی که در این مقاله مورد بحث و تأمل است؛ بررسی مبانی و روش رجالی آیت الله بروجردی از طریق واکاوی آثار رجالی این عالم رجالی می‌باشد. جهت نیل به این هدف ناگزیر به ذکر مقدماتی هستیم که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۲-۱. معرفی شخصیت علمی آیت الله بروجردی

سیدحسین طباطبایی بروجردی از مراجع تقلید جهان تشیع و زعیم حوزه علمیه قم بود که در اواخر سال ۱۲۹۲ هجری قمری در شهرستان بروجرد دیده به جهان گشود. علوم دینی را در اصفهان و نجف نزد اساتید بزرگی چون میرزا ابوالمعالی کلباسی، سیدمحمدتقی مدرس، سیدمحمدباقر درچه‌ای، جهانگیرخان قشقایی، آخوند کاشی، آخوند خراسانی، شیخ الشریعه اصفهانی و سیدکاظم یزدی فراگرفت و به درجه اجتهاد رسید.[۱] دوران زندگی او سراسر به کسب علم و دانش و تربیت شاگرد و تألیف آثار ارزشمند علمی سپری شد، ایشان بخش مهمی از عمر پر برکت خود را صرف دو علم مهم حدیث و رجال کرد. (واعظزاده، ۹۷-۱۰۳) به گفته شاگردان، شخصیت علمی و فکری و ذهنی مرحوم آیت‌الله بروجردی را سه چیز تشکیل می‌داد: خوش فهمی، حافظه قوی و نیرومندو قدرت تحلیل. (سبحانی، سیمای فرزانگان، ۸) این خصوصیات از وی شخصیتی جامع در علوم اسلامی ساخته بود که منشأ خدمات ارزنده‌ای به جامعه دینی شد. او یک فقیه اصولی بود که نگاه خاص و ویژه‌ای به علم رجال داشت و آن را جزو مقدمات اجتهاد می‌دانست. به جهات سندی توجه‌ای ویژه داشت و بر این عقیده بود که مشکلات رجالی از داخل خود اسانید به دست می‌آید. بررسی سند و شناخت راویان حدیث را که تا آن زمان بیشتر جنبه تقلیدی داشت از حالت تقلیدی به‌صورت اجتهادی درآورد و با نگارش دو دوره کتاب و تفکیک سند احادیث و گنجاندن راویان در یک چارچوب و ساختار نوین و تعیین طبقات هر دوره

---

۱. برای مطالعه بیشتر نک: علوی، محمدحسین، خاطرات زندگی آیت‌الله بروجردی و نک: دوانی، علی؛ زندگی‌نامه زعیم بزرگ عالم تشیع آیت الله بروجردی.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

تا زمان معاصر و گسترش مبانی رجالی؛ این مسئله را عملی ساخت.[۱]

۲-۲. آثار رجالی آیت الله بروجردی

سیدحسین طباطبائی بروجردی، از جمله شخصیت‌های علمی است که در طول عمر با برکت خود با قلم و تالیف سروکار داشت. ایشان در رشته‌های مختلف علوم اسلامی همچون فقه، حدیث، علم اصول و ... دارای آثار ارزشمندی است.[۲] در این تحقیق مجالی برای ذکر تمامی آثار این عالم بزرگ نیست اما بنا به فراخور موضوع مقاله به برخی از آثار ایشان که رویکرد رجالی آیت الله بروجردی را در این مقاله پیش روی ما قرار داده است، اشاره میشود؛

۱. کتاب‌های رجالی آیت الله بروجردی همچون مجموعه ارزشمند «الموسوعه الرجالیه»[۳]، «تعلیقه علی منهج الرجال للمیرزا محمد الاسترآبادی»، «رساله حول سند الصحیفه السجّادیّه»، «رساله فی ترجمه بعض اعاظم اسرته و اجداده» و یا «اصلاح و مستدرک رجال شیخ طوسی».

۲. تقریرات رجالی که عمدتا توسط شاگردان طراز اول آیت‌الله بروجردی همچون آیت الله لنکرانی، شیخ علی پناه اشتهاردی و آیت الله صافی گلپایگانی به رشته تقریر درآمده‌اند که از جمله می‌توان به نهایه التقریر، بدر الزاهر، تبیان الصلاه و تقریرات صلاه اشاره کرد.

۳. سایر کتاب‌های غیر رجالی همچون کتب فقهی و اصولی که بعضاً حاوی برخی نکات رجالی می‌باشد.

---

۱. برای مطالعه بیشتر نکـ : ایزدپناه، چشم‌وچراغ مرجعیت؛ مصاحبه‌های ویژه مجله حوزه با شاگردان آیت الله بروجردی، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۸، ص ۱۳.

۲. آثار آیت الله بروجردی را در زمینه‌های مختلف نکـ : محمدرضا حسینی جلالی، ۱۲۹۲-۱۳۸۰ه، مقدمه

۳. در این مجموعه ارزشمند، مؤلّف به ذکر راویان حدیث و سلسله سند مهمترین منابع حدیث شیعه همچون تهذیب، کافی، من لایحضر و... به صورت‌الفبایی می‌پردازد. در بخش رجال اسانید، تمام رجال سلسله سند فهرست شده و طبقات رجال احادیث کتابهای مورد نظر ارائه می‌شود. این کتاب در سال ۱۴۱۴ ق توسط بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

از آنجایی که تقریرات رجالی به واسطه شاگردان آیت‌الله بروجـردی بـه رشـته تحریـر درآمده و به دست ما رسیده‌اند در ارجاع به تقریرات در این نوشتار، نام واسـطه‌هـای نقـل آرای رجالی آورده می‌شود.

۳- اصطلاح شناسی رویکرد رجالی و مؤلفه‌های آن

۳-۱. رویکرد رجالی: منظور از رویکرد رجالی در این نوشتار در درجـه اول مبـانی و در درجه دوم روش و ابتکارات رجالی آیت الله بروجردی است. البته در این مقالـه جهـت اختصار به مبانی و روشها پرداخته شده است.

۳-۲. مبانی: مبانی در هر علمی آن قضایایی هستند که مسائل و در نتیجـه آرای ارائـه شده در آن علم بر آن بنا می‌شوند و مبانی حجیت آرای رجالی که گاهی به اختصار از آنها به مبانی رجالی یا مبانی آرای رجالی یاد می‌شود؛ آن دسته از قضایای کلی هستند کـه بـر پایه آنها رای رجالی به دست می‌آید. (صرامی، ۱۷)

۳-۳. روش: منظور از روش در این نوشتار مجموعـه قواعـدی اسـت کـه در بررسـی شخصیت راوی به کار می‌رود.

٤- مبانی رجالی آیت الله بروجردی

آیت اللـه بروجردی بـه عنوان فقیهی اصولی در بحـث بررسـی سـند دارای ضـوابط و معیارهایی است که به صورت ذیل قابل بیان هستند:

٤-۱. اعتقاد به ضرورت علم رجال در شناخت احوال راویان

جایگاه دانش رجال و میزان ضریب‌دهی به آن در تنقیح احادیـث و اسـتخراج احکـام الهی ریشه در نگاه معرفت‌شناسانه و فلسفی عالم رجالی به این دانش دارد و میزان اعتنا به علم رجال و نقش‌دهی به آن در اعتبارسنجی روایات، همـواره مـورد اخـتلاف دانشـمندان شیعی بوده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

عالمان اخباری با تصحیح و تایید همه روایات خصوصا روایات کتب اربعه و اعتماد به همه محدثان و مولفان منابع روایی منکر ضرورت نیاز به علم رجال شده و در مقابل عالمان اصولی مسلک با بیان استدلال‌های خود، ضرورت و نیاز به علم رجال را مورد تأکید قرار می‌دهند. (سبحانی، کلیات فی علم رجال، ۲۱-۲۹)

گروهی که از آن‌ها به موثوق السندی یاد می‌شود، بررسی سندی را تنها محور اعتبارسنجی پنداشته و گروه دیگر که در اصطلاح به آن‌ها موثوق الصدوری می‌گویند آن را تنها عضوی از مجموعه دانش‌های اعتبارسنجی دانسته‌اند چراکه معتقدند با روش اعتبار سندی صرف، لازم است روایات زیادی کنار گذاشته شده و در نتیجه بسیاری از مسائل مستحدثه بی‌جواب می‌ماند.[۱]

بررسی آثار و نظرات آیت الله سید حسین بروجردی نشان می‌دهد که ایشان در این زمینه رویکرد و مشی اصولیون را دارد به طوریکه علم رجال را از لوازم شناخت حدیث صحیح دانسته و در این زمینه نیز تقلید را جایز نمی‌داند. در حقیقت مبنای اصلی ایشان در شناخت راوی براساس اجتهاد و توثیق مستنبط از جمع قراین است.

از نگاه وی جمع آوری شواهد و قراین بر وثاقت راوی در صورتی که موجب علم یا اطمینان به وثاقت راوی شود، روشی اجتهادی و اطمینان‌آور است.

براساس این دیدگاه، اعتماد یا عدم اعتماد به گزارش راویان از قواعد حجیت خبر پیروی می‌کند. یعنی هر خبری که محفوف به قرائن باشد و صدور آن از معصوم احراز شود حجت است و ملاک در حجیت خبر نیز تنها سند آن نیست بلکه می‌توان از قرائن دیگری چه از متن روایت و یا خارج از روایت به صدور روایت از معصوم پی برد، حال روایت چه دارای سند باشد و یا بدون سند ولی قرائن دیگری وجود دارد که انتساب آن را به معصوم تایید می‌کند. (لنکرانی، سبک شناسی علمی تفصیل الشریعه، ۲۳۸)

---

۱. برای مطالعه بیشتر نک: ربانی بیرجندی، محمدحسن، وثوق صدوری و وثوق سندی و دیدگاهها، فقه، بهار و تابستان ۱۳۷۸، شماره ۱۹و ۲۰.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

٤-۲. اعتقاد به اصل انسداد به عنوان دلیلی بر حجیت خبر واحد

اعتقاد یا عدم اعتقاد به انسداد باب علم و دلیل آن نقش مهمی در رویکرد رجالی یک عالم رجالی دارد. آیت الله بروجردی دلیل انسداد را از نظر تاریخی ریشه‌یابی و برخلاف کسانی که آن را دلیل بر حجیت ظن مطلق می‌دانند، دلیل بر حجیت خبر واحد می‌دانست و لذا باب اجتهاد را در علم رجال باز می‌دانست و دارای مبانی اجتهادی در شناخت راوی بود. اگرچه برخی از مبانی مورد پذیرش مرحوم بروجردی در شناخت راوی با برخی اندیشمندان رجالی مشترک است اما سبک و سیره کلی ایشان در علم رجال که مبتنی بر کشف شواهد و قراین از طریق تسلط بر اسناد و طبقات است؛ شیوه‌ای اجتهادی به شمار می‌آید و برخلاف بسیاری از محققان، تنها راه اثبات وثاقت یا ضعف روات را مراجعه به توثیق یا تضعیف علمای رجال و تقلید از نظرات آنها نمی‌داند.

به نظر آیت الله بروجردی بنای عقلا بر پذیرش مطلق خبر ثقه است اما در خبر قابل احتجاج به شرایط و قیودی قائل بود. از این رو خبر واحد را با سه شرط وثاقت راوی، ضبط و سداد راوی و عدم شذوذ روایت و عدم اعراض از آن معتبر می‌دانست. (منتظری، بدرالزاهر، ۵۱۷ و ۵۲۶)

٤-۳. اعتقاد به اعتبار کتب رجالی متقدمان به عنوان اسناد معتبر علمی

در بررسی‌های صورت گرفته اظهارنظر دقیق و مستقیم در خصوص کتب رجالی متقدمان از آیت الله بروجردی یافت نشد اما در جای جای آثار ایشان استناد به کتب نجاشی، طوسی ، صدوق و... به وفور دیده می‌شود. اینکه در بسیاری از مواقع برای اثبات و تکمیل نظریه‌های خود به مولفات رجالی اولیه استناد کرده نشان می‌دهد که اجمالا به آنها اعتماد داشته و در صورت سازگاری با سایر داده‌های رجالی به آنها استناد کرده است.

به عنوان مثال در خصوص بررسی راویان یک سند به این نکته اشاره می‌کند که طبق آنچه از کتب رجالی برمی‌آید، همه روات این خبر ثقه هستند. (اشتهاردی، تقریر بحث السید بروجردی، ۵۰۸)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

٤-٤. اعتقاد به کافی نبودن کتب اربعه برای شناخت و معرفی راویان

به تصریح مرحوم بروجردی در درس فقه خود و مقدمه کتاب ترتیب اسناد الکافی؛ کتاب‌های رجالی دانشنامه رجالی نیستند که مولفان آنها با هماهنگی تمام راویان را توثیق کرده باشند و یک راوی از دست آنها خارج نشده باشد، بلکه آنها هر کدام درصدد تالیفی خاص بوده‌اند؛ کشی درصدد تالیف کتابی بوده که توثیقات معصومان را گردآوری کند. نجاشی فهرست مصنفان را گردآورده و در ضمن آن برخی را که اهل تصنیف نبوده‌اند ذکر کرده است. مرحوم شیخ طوسی در الفهرست طرق روایاتی را آورده که در المشیخه نیاورده است و کتاب رجال شیخ هم مسودات شیخ بوده که می‌خواسته آن را در آینده تکمیل کند به همین سبب در مورد برخی راویان هیچ نکته‌ای ذکر نکرده است. (نک: بروجردی، مقدمه کتاب ترتیب أسانید الکافی)

با این نگاه وی کتاب‌های رجالی و اقوال علمای رجال را یکی از مصادر شناخت ضعف و وثاقت راوی می‌دانست، نه آن‌که تنها راه باشد و لذا عدم ذکر نام یک راوی در این کتب را سبب عدم اعتنا به روایت وی نمی دانست و از رهگذر اسناد روایات به شناخت راویان می‌پرداخت.[۱]

٤-٥. اعتقاد به میزان نقل روایت به عنوان قرینه‌ای در شناخت راوی

میزان نقل روایات یک راوی به عنوان یکی از قراین مورد توجه مرحوم بروجردی در اعتبارسنجی روایات بسیار اهمیت داشت.

به عنوان مثال درباره توثیق احمدبن محمد بن یحیی در بحث از سند روایتی بعد از بیان مفصلی در این که کتب فهرست و رجال موجود شامل تمامی راویان نیست گفته است: مناقشه در مثل این سند مجالی ندارد، چون وثاقت وی از روایت صدوق و شیخ از او مخصوصاً با کثرت روایاتش استفاده می‌شود، از آنجا که او به اجازه پدرش راوی کتب وی

---

۱. برای مطالعه بیشتر نک: لنکرانی، نهایه التقریر، ۲۳۱/۳ و نیز نک: سبحانی، کلیات فی علم الرجال، ص ۳۵۸.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

بوده اما خود کتاب نداشته است، در کتبی مثل فهرست نجاشی مذکور نیست. (لنکرانی، نهایه التقریر، ۲۲۸/۲)

همچنین در مورد زید نرسی می‌گوید: «از او در کتاب‌های جوامع متقدمان چند روایت خاص بیشتر نقل نشده و این نشانه آن است که او مورد اهتمام مشایخ نبوده» (ربانی، ۳۳۱) بنابراین قرائتی همچون عمل متقدمان به روایت راوی اگرچه درباره او توثیقی نرسیده باشد یا میزان کثرت نقل روایات او اگر چه درباره او توثیقی نرسیده باشد مثل ابراهیم بن هاشم و سهل بن زیاد را موجب حجیت روایت می‌داند. (لنکرانی، سبک‌شناسی علمی تفصیل الشریعه، ۲۴۹-۲۵۰)

٤-۶. اخذ روایت از راویان شناخته شده؛ نشانه وثاقت راوی

اخذ روایت راوی از راویان شناخته شده و عرضه آن بر راویان شناخته شده، یکی از نشانه‌های وثاقت راوی نزد برخی رجالیان همچون مرحوم بروجردی است که از طریق آن می‌توان شخصیت راویان و میزان علمیت و وثاقت آنها را شناخت.

همانطور که این تعبیر درباره برخی از راویان وارد شده که خیلی به این مسأله اهتمام نمی‌دادند از چه کسانی روایت کنند یا به فصاحت و بلاغت روایات و اضطراب نداشتن آن اهمیت نمی‌دادند، همچون روایات مسعده بن صدقه و اسماعیل بن ابی زیاد که درباره آنها توثیق خاصی نرسیده همه و همه باعث حجیت و عدم حجیت روایات می‌شوند. (همان، ۲۵۰-۲۵۱)

٤-۷. کثرت نقل حدیث در زمینه‌ای خاص قرینه‌ای برای شناخت راوی

از جمله مرجحات درونی، بررسی نوع روایات راوی است که در اکثر موارد منعکس کننده عقاید، جایگاه و علم او باشد. این روش در میان رجالیان پیشین همچون نجاشی و شیخ طوسی معمول بوده است و رجالیان متأخر نیز به آن توجه داشته‌اند. در این روش با در نظر گرفتن مجموع روایاتی که توسط راوی در کتب مختلف نقل شده، به فهم و نقد

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

می‌پردازند تا دریابند آیا اتهام یا اتهاماتی که برخی به او وارد کـرده‌انـد، در منقـولات وی آثار آن- هرچند رگه‌هایی از آن- موجود است یا خیر. در واقع بـا ایـن روش بـه اعتبـار سنجی سخن رجالی پرداخته می‌شود تا درستی یا نادرستی اتهـام براسـاس منقـولاتش در کتب روایی شناخته گردد. برای مثال، یک راوی متهم به غلو است و در مقابـل، دیگـری او را عاری از این اتهام می داند. حال برای اثبـات ایـن اتهـام بایـد روایـات راوی را مـورد بررسی و فهم قرار دهیم تا روشن گردد که آیا در روایات او دلالتـی هـر چنـد انـدک بـر اندیشه غالیگری وجود دارد یا خیر (فقهی‌زاده، ۱۳۹۶).

از این‌رو، این روش در میان برخی رجالیان معاصر همچون مرحـوم بروجـردی مـورد توجه قرار گرفته و به عنوان مبنایی آن را پذیرفته اسـت. بـه عنـوان نمونـه وی در طریـق سندی که احمد بن هلال در آن قرار دارد نظر کشی مبنی بـر مـذمت وی را فاقـد حجیـت میداند و به دلایلی استناد می‌کند از جمله اینکه وی روایـات زیـادی در ابـواب فقـه دارد. (لنکرانی، نهایه التقریر، ۳۷۸/۱)

٤-٨. اعتقاد به عدم اعتبار برخی نسبت‌های غلو

آیت الله بروجردی به مطلب بسیار مهمی در مورد غلـو راویـان توجـه کـرده و توجـه دیگران را نیز برانگیخته است؛ این‌که بسیاری از آنان که متهم بـه غلونـد، صـاحبان عقایـد متقن و صحیح می‌باشند اما برخی از شیعیان که خود در اعتقادات دچار قصورند پاره‌ای از عقاید صحیح را غلو و افراط می‌شمارند.[1] و لذا می‌گوید؛ به بسیاری از غلو و افـراط‌هـایی که به اصحاب نسبت داده می‌شود التفاتی نمی‌شود. البته اتهام به غلو را در صورتی که غالی بودن راوی برای او محرز شود یکـی از قـراین ضـعف وی مـی‌دانـد. امـا بـه بسـیاری از نسبت‌های غلو نیز بی‌اعتناست. مثلا در طریق سند روایتی که محمـد بـن سـلیمان دیلمـی وجود دارد او را متهم به غلو و ضعف می‌داند. (بروجردی، تبیان الصـلاه، ۷۱) همچنـین در

۱. برای مطالعه بیشتر ن.ک: درس خارج اصول استاد احمد عابدی، 97/02/16، https://www.eshia.ir/

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

سند روایتی که معلی بن محمد در طریق آن است او را ضعیف می‌داند به دلیل اینکه جمع کثیری او را تضعیف کرده‌اند و متهم به غلو است. (لنکرانی، نهایه التقریر، ۵۰/۲) به نظر می‌رسد این مسامحه ریشه در اختلاف نظر علما و متکلمان در تعیین مصادیق غلو دارد چه اینکه در برخی از روایات غالی را کسی معرفی کرده‌اند که عظمت خداوند را کوچک بشمارد (حر عاملی، ۴۶۲/۷) یا دربارهٔ ائمه چیزی بگوید که خودشان دربارهٔ خود نگفته‌اند (طوسی، رجال کشی، ۳۲۴/۱) برخی دیگر ادعای الوهیت برای ائمه (مفید، ۱۳۱و۱۳۶)؛ انکار مرگ امام علی‌ﷺ و دیگر ائمه‌ﷺ (همان، ۳۰۷)؛ اعتقاد به تناسخ و یا ادعای علم غیب کلی برای ائمه (همان) را از مصادیق غلو برشمرده‌اند.

٤-۹. نقل بزرگان از راوی، قرینه‌ای بر وثاقت او

در بررسی موسوعه مرحوم بروجردی این نکته مشهود است که ایشان اکثار روایت اجلاء را دال بر وثاقت مروی عنه می‌داند. در جلد ۳ موسوعه ذیل سندی که عمران بن موسی در طریق آن است، پس از آنکه توثیقات نجاشی در مورد وی را ذکر می‌کند به سعد بن عبدالله که روایات زیادی از حسن بن علی زیتونی ذکر کرده اشاره کرده و آن را قرینه‌ای بر وثاقت وی برمی‌شمرد. (بروجردی، ۴۱۸/۳-۴۱۹)

همچنین در بررسی سند روایتی که احمد بن هلال در طریق آن است و کشی به نقل از ابن غضائری او را تضعیف کرده، کلام کشی را فاقد حجیت دانسته و یکی از دلایل را این نکته ذکر می‌کند که بزرگان اصحاب حدیث از او روایت کرده‌اند. (لنکرانی، نهایه التقریر، ۳۷۸/۱).

ایشان همچنین عدم نقل بزرگان از راوی را نشانه عدم وثاقت وی می‌داند همچنانکه عدم نقل علماء بزرگ از "حسن بن محبوب" را به دلیل مخدوش بودن وثاقت او نزد آنها می‌داند. (بروجردی، زبدة المقال فی خمس الرسول و الآل، ۵۶/۱)

٤-۱۰. استادان و شاگردان راوی؛ قرینه‌ای بر شناخت راوی

استادان و شاگردان راوی گاهی از قرائن مهمی است که در کنار متن روایت قرار

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

می‌گیرد زیرا برخی از راویان محدث اصرار داشته تا از هر کسی روایت اخذ نکنند همانطور که گاهی خود محدثان مصر بوده‌اند که بر هر کسی حدیث را واگو نکنند. (لنکرانی، سبک‌شناسی علمی تفصیل الشریعه، ۲۳۰-۲۳۲) مرحوم بروجردی از جمله دانشمندانی بود که استادان و شاگردان راوی را به عنوان قرینه‌ای مهم در اثبات یا رد وثاقت راوی در نظر می‌گرفت و افرادی مانند سعد بن عبدالله اشعری که شیخ طوسی درباره او نقل می‌کند: «روی عن ثقات و رووا عنه» را ثقه می‌دانسته است. (همان، ۲۴۹)

چنانکه در بررسی سند روایتی از محمد بن یحیی خزاز، سند آن را به این دلیل که از برخی افراد ضعیف نقل کرده و همچنین در سند روایت از عبارت (عن بعض أصحابنا) استفاده می‌کرده، در حالیکه اسم راوی را نمی‌آورد ضعیف دانسته است. (بروجردی، تبیان الصلاه، ۱۵۸/۱)

آیت الله بروجردی علاوه بر مبانی ذکر شده، در بحث توثیقات رجالی دارای مبانی دیگری همچون؛ «نقل روایت از طرق متعدد؛ قرینه‌ای بر صحت سند»[۱]، «دلالت الفاظ ترحم و ترضی بر وثاقت و مدح راوی»[۲]، «عدم اعتبار اقوال متاخرین بدون قرینه‌ای دیگر»[۳]، «اعتقاد به ثقه بودن مشایخ صدوق و راویانی که صدوق روایت را به آنها آغاز می‌کند»[۴]، «عدم باور به وثاقت تمامی اصحاب امام صادق﵇»[۵]، «اعتقاد به اعتبار اجماع متقدمین و مشایخ ثقات»[۶] می‌باشد که به دلیل محدودیت این نوشتار تنها به اهم مبانی رجالی ایشان که در شناخت راوی نقش دارد اشاره شده است.

۵- روش رجالی آیت الله بروجردی

به طوری که گذشت منظور از روش در این نوشتار مجموعه قواعدی است که در بررسی شخصیت راوی به کار می‌رود و لذا روش رجالی آیت الله بروجردی در اثبات جرح

---

۱. نک: اشتهاردی، تقریر بحث السید البروجردی، ۳۸/۲ و ۳۴۲.
۲. نک: همان، ۲۳۹-۲۴۰.
۳. نک: همان، ۲۵۱.
۴. نک: همان، ۲۴۰ و ۲۳۹.
۵. نک: صراف، ۲۸۵ و نیز نک: اشتهاردی، التقریر البحث السید البروجردی، ۲۰۹/۱.
۶. نک: ربانی، ۱۸۰ و نیز نک: لنکرانی، نهایه التقریر، ۱۷۶/۳ و ۲۷۹.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

و وثاقت راویان حدیث به شرح زیر قابل ذکر است:

۵-۱. اتخاذ رویکرد تاریخی در مواجهه با اسناد

مرحوم بروجردی به واکاوی در شناسایی شخصیت فردی، پایگـاه اجتمـاعی، علمـی و حتی وابستگی سیاسی راوی و پی بردن به شرایط تاریخی و جغرافیایی نقل روایت اهتمـام ویژه‌ای داشت.

اهمیت دادن به اصول متلقات و اعتبار شهرت‌های فتوایی موجود در کتب فتـوایی متقـدمین مانند صدوق، طوسی، مفید و... همچنین بررسی‌هایی رجال با استفاده از شیوه ابـداعی خـود در طبقه‌بندی طولی، تاریخی و نسل به نسل محدثان و فقیهان حاصل این نگاه است.

او به عبور اسناد روایات از پاره‌ای از مقاطع تاریخی و رنگ و طعم‌هایی کـه در نتیجـه هر عبور به خود گرفته نگاهی پرتأمل داشت و سند را به مثابه تاریخ حدیث می‌نگریست.

تسلط وی به تراجم راویان به حدی بود که به گفته شاگردان گویا آنها را بزرگ کرده و می‌دانست از کبار و صغار کدام طبقه هستند، چند امـام را درک کـرده و یـا چـه تالیفـاتی داشته‌اند. (محمد علی‌آبادی، ۸۳)

در حقیقت در مکتب رجالی آیت الله بروجردی بهره‌وری از تاریخ و رخـدادهای زمـان راوی و مکان زندگی نقش کلیدی در بررسی صحت حدیث دارد و از ایـن‌رو در مکتـب او برخورد ریاضی گونه دو حالته با آن چه رجالیان در توثیقات عام و تضعیفات بحث کرده‌اند جایی ندارد.

۵-۲. اولویت رجوع به کتب اربعه نسبت به سایر متون

مرحوم بروجردی به عدم کافی بودن کتب اربعـه رجـالی شـیعه در اعتبارسـنجی راویـان اعتقاد داشت و در عین حال احادیث کتب اربعه را با احادیث سایر متون یکسان نمی‌دانسـت. این به معنای اخباری‌گری و قطعی الصدور بودن نیست، بلکه بدان معناست که کتـب اربعـه‌ای

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

که متداول و مشهور و در مجموع مورد عمل شیعه است را با یک کتاب دیگر، حتـی از خـود شیخ صدوق مثل کتاب «خصال»، یکی نمی‌دانست. (رحمان ستایش، ۸۲-۸۶)

ایشان در مورد کتب اربعه می‌فرمود مولفین اینها به صرف اینکـه یـک روایـت در یـک جایی آمده اعتماد نمی‌کردند بلکه اجازه روایت داشتند و پیش مشـایخ و اساتیدشـان ایـن روایات را خوانده بودند مثلاً شیخ سند دارد تا کتاب بزنطی، علاوه بر این‌که جـامع بزنطـی نزد او بوده ولی تنها به آن اعتماد نمی‌کرده بلکه شیخ این روایات را مثلا پیش مفید خوانده، مفید هم پیش ابن قولویه خوانده به همین شکل تا می‌رسد به خود بزنطی ولی در غیر کتب اربعه اجازه روایت به این شکل نبوده لذا به کتب اربعه خیلی اعتماد داشتند. (همان)

همچنین معتقد بود این کتب توسط بزرگترین علما و محدثان نوشته شده‌اند و در تمام ایـن ادوار، مورد مراجعه بوده و درحقیقت نوعی تواتر دارند و بارها تصحیح، تعلیق و شرح شده‌اند و در واقع مرجع فقهای ما بوده‌اند. بنابراین باید تفاوتی بین روایـات کتـب اربعـه بـا روایـات دیگری که صاحب وسائل یا صاحب مستدرک از غیر کتـب اربعـه آورده انـد، قایـل شـویم. (واعظزاده خراسانی، ۲۹۴) با این نگاه ایشان اولویت را در رجوع به کتب اربعه قرار می‌داد.

۵-۳. جامع نگری در نقل اقوال علمای رجال بـا در نظـر گـرفتن دوره‌هـای تاریخی از متقدمان به متاخران

مرحوم بروجردی در بررسی‌های رجالی خود به آراء دانشمندان متقـدم و متـأخر همچـون کشی، نجاشی، شیخ طوسی، علامه حلی، مامقانی و ... استناد کرده و آنها را مورد بررسی و تتبـع دقیق قرار می‌داد. به عنوان نمونه در بررسی سند روایتی در مورد موسی بن بکـر الواسـطی او را بنا به نظر شیخ طوسی در الفهرست و الرجال و علامه حلی در خلاصه الاقوال واقفی مـی‌دانـد و لذا روایت را موهن می‌شمارد. وی در بررسی این سند عدم تعرض نجاشـی و کشـی نسـبت بـه مذهب این فرد را دلیل بر امامی بودن وی نمی‌داند و با استناد به آرای شیخ طوسی، علامه حلـی و مامقانی روایت را غیرموثق می‌خواند. (بروجردی، تبیان الصلاه، ۲۰۴/۲)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

در سرتاسر آثار وی این تتبع دقیق و همه جانبه را می‌توان به وضوح دید. هر کدام از اظهارنظرهای رجالی عالمان متقدم و متاخر به مانند قطعه پازلی وی را به واقعیت نزدیک می‌کند.

٤-۵. اعتماد به گزارش‌های رجالیان و اقوال و استنادات علمای اعلام

همانطور که پیشتر گفته شد، مرحوم بروجردی اعتقادی به انسداد باب علم و حجیت تعبدی خبر نداشت اما از باب اعتقاد به قانون عقلایی تجمیع قرائن همواره در توثیق به گفته اعلام متقدم همچون برقی، ابن قولویه، کشی، صدوق، مفید، نجاشی، شیخ طوسی، نجاشی و... استناد کرده و شخص را ثقه قلمداد می‌کرد به این دلیل که ادله حجیت خبر واحد و در راس آن بنای عقلا را شامل احکام و موضوعات هر دو می‌دانست؛ در نتیجه، روش ایشان در بهره‌گیری از توثیقات خاص، استناد به اقوال متقدمین است که معتبرترین این گزارش‌ها از رجالیان متقدم به ویژه صاحبان اصول اولیه رجالی صادر شده است.

به عنوان نمونه در بررسی سند روایتی که در طریق آن علی بن محمد قرار دارد درباره او میگوید: که از شیخ طوسی نقل شده که او فرد فاضلی بود که کشی به او اعتماد میکرد و از شاگردان فضل بن شاذان بود و همچنین علامه در خلاصه الاقوال و سید داماد او را بسیار ستوده‌اند. (اشتهاردی، تقریر بحث السید بروجردی، ۲۵۱)

همچنین روایت مرسلی که شیخ طوسی و نجاشی به آن طریق دارند را مسند می‌داند. (بروجردی، تبیان الصلاه، ۱۰۰/۱) و در جای دیگر نقل وثاقت فردی را توسط نجاشی از دلایل وثاقت او برمی‌شمرد. (همان، ۱۳۶) به طور کلی در جای جای آثار وی می‌توان نظرات اعلام متقدم را به عنوان قرینه وثاقت یا عدم وثاقت راویان دید .البته در صورتیکه با سایر داده‌های رجالی نیز سازگار باشد.

۵-۵. بررسی‌های اجتهادی در علم رجال

آیت الله بروجردی قائل به وثاقت تمامی راویانی است که قراین بر وثاقت آنها جمع

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

است. این راه از اطمینان بخش‌ترین طرق و محکم ترین آنهاست که در مکتب شیخ انصاری و وحید بهبهانی نیز به صورت جدی وجود دارد. وی از آن‌رو که قائل به انسداد باب علم در رجال نبود؛ تقلید در رجال را برای فقیه و دین‌شناس شایسته نمی‌دانست و خود به بررسی دقیق اسناد و طبقات رجال می‌پرداخت.

از سویی بررسی متن و سند احادیث به منظور شناخت راویان و طبقات آنان تا حدی اجتهادی و استدلالی به شمار می‌آید اما با وجود دشواری‌ها؛ این راه را گشوده می‌دید چرا که کتب رجالی موجود را به عنوان منابع کافی و جامع تمام اسامی راویان و شرح احوال و معرفت شئونشان نمی‌دانست. این نگاه آیت‌الله بروجردی را از تمسک به حجیت ظن رجالی بی نیاز می‌کرد. این روش متوقف بر وجود شایستگی‌هایی در محقق رجالی همچون تسلط بر طبقات روات، توجه به خصوصیات راوی از حیث مشایخ و تلامیذ و کمیت روایات او و میزان ضبط راوی است که مرحوم بروجردی واجد این توانایی‌ها بود.[۱]

۵-۶. بررسی نسخه‌های مختلف و مقایسه اسناد با یکدیگر

بررسی نسخه‌های مختلف و مقایسه اسناد کتب رجالی یکی دیگر از روش‌های آیت‌الله بروجردی در رسیدن به روایات صحیح است. وی با مقابله میان نسخه‌ها و انتخاب آن چه به نظرش صواب می‌رسید در معالجه اسناد می‌کوشید. او به دلیل حفاظت بر امانت نقل و باز بودن مجال برای تحقیق و اعمال نظر آیندگان منقولات را تغییر نمی‌داد اما پس از یافتن نسخه‌های مختلف در مرحله بعد اختلاف را تذکر داده و در نهایت پس از مقابله نسخه‌ها به نسخه ممتازی که به مصحح بودن آن تصریح می‌کرد ملتزم می‌شد و آن چه از تصحیف و خطا در آن آورده شده نقل کرده و سپس وجوه تعدیل و تصویب را ذکر می‌کرد. (صراف، ۲۱۷)

به عنوان مثال در مورد یکی از اسناد کافی میگوید؛ از نسخه‌ای که در سال ۱۳۱۵ ه.ش در تهران چاپ شده این سند با متنش افتاده است اما در سایر نسخه‌های کافی موجود

---

۱. برای مطالعه بیشتر نکـ: اخوان صراف، زهرا، ۲۵۰-۲۵۲.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

است. (بروجردی، ترتیب اسانید کافی، ۳۶۱)

گاه یادآور اختلال و زیادی در سند می‌شد؛ مثلا در جایی می‌گوید (این سند موافق نسخه صحیح خطی از کتاب اصول کافی است اما در نسخه چاپی اختلال و زیاده هست. (همان، ۴۲۷)

گاه به احتمالات اشاره می‌کرد اما وجهی را ترجیح نمی‌داد مثلا ذیل یکی از سندهای نجاشی می‌نویسد این سند مضطرب است و نمی‌دانم عثمان بن عیسی در سند چه دخالتی دارد. (بروجردی، رجال اسانید فهرست نجاشی، ۴۴۸)

۵-۷. مراجعه به کلیه منابعی که دربردارنده اطلاعاتی درباره راوی است

در گذشته، سیر اقوال در مسأله، مخصوصاً اقوال قدما مورد تتبع کافی قرار نمی‌گرفت و به نقل دیگران اکتفا می‌گردید.

آیت الله بروجردی، دقیقاً سیر اقوال مخصوصاً اقوال قدما را با رجوع به کتبشان بررسی می‌کرد.

ایشان در رجال نیز صرفاً، به دیدن یک کتاب رجالی و تکیه به قضاوت آن در صحت و ضعف روایت اکتفا نمی کرد بلکه با رجوع به کتب مختلف، بررسی اقوال مختلف و سایر شیوه‌های رجالی، مجتهدانه، وضعیت هر راوی را مورد بررسی قرار می‌داد. از برکات این روش شناسانده شدن کتب قدیمی و مهم همچون مفتاح الکرامه[1] بود که تا پیش از آن مورد استفاده پژوهشگران قرار نمی‌گرفت. (منتظری، خاطرات، ۱۳۰/۱)

به طوری که به گفته یکی از شاگردان، از حقوقی که مرحوم بروجردی بر حوزه‌های علمیه دارد همین است که مراجعه به کتب رجال و تراجم و سایر اطلاعات مورد نیاز را که در حوزه‌های متروک شده بود، مجدداً رواج داد.

---

۱. کتاب مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه علامه نوشته سید محمد جواد بن محمد حسینی شقرائی عاملی نجفی (م ۱۲۲۶ ق) به زبان عربی و در موضوع فقه استدلالی است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

۵-۸. اهتمام به بررسی‌های دقیق سندی در کنار سایر قرائن و کشف ضعف‌های غیر ظاهری

بررسی‌های سندی در کنار سایر قراین جایگاه ویژه‌ای در مکتب رجالی مرحوم بروجردی داشت. ایشان با مهارت بالای خود و با تتبع فراوان به کشف ضعف‌های غیر ظاهری و اسانید معلوله رسیده بود و به نکات ظریفی می‌رسید که به راحتی قابل کشف نبود به طوری‌که حتی منزلت و جایگاه راوی در امر حدیث و مذهب، ملیت و قومیت وی را روشن می‌کرد.

به عنوان نمونه در سند روایتی در تهذیب چنین آمده است: سلیمان بن سماعه عن عمه عن جعفر، (طوسی، تهذیب الاحکام، ۲۸۱/۳) سید در حاشیه می‌نویسد: او سلیمان بن سماعه الضبی الکوزی است که گاه اسم وی به سلیم ترخیم می‌شود و عمویش عاصم الکوزی است و اینکه از امام﵇ با اسم تعبیر میکند شاهد بر عامی بودن اوست. (بروجردی، رجال اسانید فهرست نجاشی، ۲۹۱)

همچنین در بررسی سند دیگری که ابن نوح سیرافی در طریق آن است، ضمن توثیق و تأکید بر اتقان وی در روایت، او را واسع الروایه دانسته؛ با این حال ذکر کرده که مذاهب فاسد از وی در مسائل کلامی نقطه‌نظرهایی خاص همچون قول به رؤیت خداوند نقل کرده‌اند اما در نهایت بر توثیق وی تاکید کرده است. (بروجردی، رجال أسانید الکشی، ۲۰۱-۲۰۲)

گاه برخی الفاظ سند را غلط و نامتعارف می‌شمرد و در بسیاری از موارد به روش‌های رایج نزد محدثان مثل استناد به جد یا کنیه دست می‌یافت. اینکه یک راوی از یک امام معصوم با اسم تنها تعبیر کند را نشانه عامی بودن او می‌دانست. در برخی موارد نیز با توجه به سیاق سند احتمال ارسال را رد و دنبال راه دیگری برای توجیه سند می‌گشت. (همان، ۲۳۱)

۵-۹. ورود استدلالی به مباحث تا حصول به نتیجه

مرحوم بروجردی در بررسی اسناد ورود استدلالی داشت و مسائل مهم اختلافی را تا

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

حصول به نتیجه ردیابی می‌کرد. به عنوان نمونه در اثبات ضعف سند روایتی در باب لباس مصلی، سند را از ابعاد مختلف بررسی و به چند دلیل آن را در غایت ضعف دانسته و می‌گوید؛ اولاً عبداللّه بن إسحاق علوی مجهول است و در کتب رجال توثیق نشده و ثانیا حسن بن علی مجهول و مشترک است و ثالثا محمد بن سلیمان دیلمی متهم به غلو و ضعف است ضمن اینکه روایات زیادی از وی نقل نشده و همچنین شیوخ و شاگردان وی معروف و مشهور نبوده‌اند و به همین دلیل وثاقتش اثبات نمی‌شود و رابعا در سند روایت اگر منظور از قریب، غریب باشد در اینصورت روایتی از وی دیده نشده است و ذکر و نامی در کتب رجال از وی برده نشده است و همچنین این احتمال وجود دارد که منظور از قریب با غاف، غین، فاء و یا حتی تاء باشد. سید بروجردی در آخر با در نظر گرفتن همه احتمالات می‌گوید این روایت از حیث سند در غایت ضعف قرار دارد. (بروجردی، تبیان الصلاه، ۷۱/۴)

وی در بررسی سند روایت دیگری در خصوص خواندن نماز در لباسی حریر و ابریشم که نماز در آن تمام نمی‌شود، مانند بند شلوار و عرقچین... به بررسی روایتی از شیخ طوسی پرداخته و با بررسی دقیق و بحث‌های استدلالی، روایت را از جهت سند ضعیف و از جهت استدلال صحیح می‌داند. (همان، ۱۲۲)

۵-۱۰. تلاش برای جمع توثیق و تضعیف

یکی از تلاش‌های مرحوم بروجردی تلاش برای جمع میان تعارضات است؛ به عنوان نمونه درباره احمد بن محمد بن عیسی اشعری، بعد از آنکه بیان می‌کند که او شیخ قمی‌ها و وجه و فقیه ایشان بود؛ مفصلا به توصیف و توثیق او می‌پردازد سپس می‌کوشد تا مواردی که در تضعیف او آورده است با توثیق وی به این شکل جمع کند که آنچه از خیران خادم نقل شده که احمد بن محمد بن عیسی شهادت بر وصیت ابوجعفر﵇ را کتمان کرد تا این‌که...، اگر ثابت شود لغزشی بوده که در جوانی از او سرزده است و صلاحیت برای معارضه با آن چه بر عدالت او در کمال سنی‌اش که شیوخ از وی حدیث می‌گرفتند، دلالت

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

می‌کند ندارد، چرا که در طول زندگی انسان حالات بسیار مختلفی برای او پیش می‌آید. (صراف، ۳۳۸-۳۳۹)

علاوه بر روش‌های ذکر شده، آیت الله بروجردی در بحث توثیقات رجالی دارای روش‌های دیگری همچون؛ توسعه اسناد رجال با طرح و تبیین اندیشه طبقات[۱]، اغماض از مذهب انحرافی راوی به شرط توثیق[۲]، توجه به شخصیت رجالی در حل تعارض جارح و معدل[۳] می‌باشد که به دلیل محدودیت این نوشتار تنها به اهم روش‌های رجالی ایشان که در شناخت راوی نقش دارد اشاره شده است.

۶- نتایج مقاله

۶-۱. در رویکرد رجالی آیت‌الله بروجردی اهم مبانی ایشان در شناخت راوی عبارتند از: اعتقاد به ضرورت علم رجال در شناخت احوال راویان، عدم اعتقاد به اصل انسداد در اثبات عدالت راوی، اعتقاد به اعتبار کتب رجالی متقدمان به عنوان اسناد معتبر علمی، اعتقاد به کافی نبودن کتب اربعه برای شناخت و معرفی راویان، میزان نقل روایت قرینه‌ای در شناخت راوی، اخذ روایت از راویان شناخته شده نشانه وثاقت راوی، کثرت نقل حدیث در زمینه‌ای خاص قرینه‌ای برای شناخت راوی، بی‌اعتنایی به برخی نسبت‌های غلو، دلالت نقل بزرگان از راوی، نشانی بر وثاقت او، میزان استادان و شاگردان راوی قرینه‌ای بر شناخت راوی.

۶-۲. در رویکرد رجالی آیت الله بروجردی اهم روش‌های ایشان در شناخت راوی عبارتند از: اتخاذ رویکرد تاریخی در مواجهه با اسناد، اولویت رجوع به کتب اربعه نسبت به سایر متون، جامع نگری در نقل اقوال علمای رجال با در نظر گرفتن دوره‌های تاریخی از متقدمان به متاخران، اعتماد به گزارش‌های رجالیان و اقوال و استنادات علمای اعلام،

---

۱. نکـ: بروجردی، ترتیب اسانید الکافی، ۱۱۱- ۱۱۴ و نیز: نکـ: همو، موسوعه الرجالیه، ۳۳۳ و ۱۲۹.
۲. نکـ: بروجردی، تبیان الصلاه، ۲۹۵/۲ و نیز: نکـ: لنکرانی، نهایه التقریر، ۳۷۸/۱-۳۷۹.
۳. نکـ: اشتهاردی، تقریرات ثلاث، ۴۱۹ و ۴۲۰.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

بررسی‌های اجتهادی در علم رجال، بررسی نسخه‌های مختلف و مقایسه اسناد با یکـدیگر، مراجعه به کلیه منابعی که دربردارنده اطلاعاتی درباره راوی است، اهتمام بـه بررسـی‌هـای دقیق سندی در کنار سایر قرائن و کشف ضعف‌های غیر ظاهری، ورود استدلالی به مباحث تا حصول به نتیجه، تلاش برای جمع توثیق و تضعیف.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ایزدپناه، عبدالرضا و دیگران؛ چشم و چراغ مرجعیت، چاپ دوم، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۸ ه.ش.
۳. اخوان صراف، زهرا، مکتب اجتهادی آیت الله بروجردی، موسسه بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷ ه.ش.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن؛ اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات، چاپ اول، موسسه الأعلمی للمطبوعات، لبنان، ۱۳۸۲ ه.ش.
۵. حسینی جلالی، محمدرضا؛ المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعه الرجالیه، چاپ دوم، موسسه بوستان کتاب، قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
۶. دوانی، علی؛ زندگی نامه زعیم بزرگ عالم تشیع آیت الله بروجردی، چاپ سوم، نشر مطهر، تهران، ۱۳۷۲ ه.ش.
۷. رزاقی، ابوالحسن، بررسی تطبیقی نقش مذهب راوی در وثاقت و عدم آن، دو فصلنامه علمی مطالعات مقارنه‌ای مذاهب اسلامی، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۹
۸. ربانی، محمد حسن، سبک شناسی دانش رجال الحدیث، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، قم، ۱۳۸۵. ه.ش
۹. رحمان ستایش، محمد کاظم، نگاه قدما به وثوق صدوری در اعتبارسنجی روایات، رهنامه پژوهش، شماره ۲۳ و ۲۲، بهار و تابستان ۱۳۹۵.
۱۰. سبحانی، جعفر؛ کلیات فی علم الرجال؛ دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چاچ دوم، قم، ۱۴۱۵ه.ق.
۱۱. همو؛ سیمای فرزانگان، موسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق(ع)، ۱۳۸۹.
۱۲. صرامی، سیف الله، مبانی حجیت آرای رجالی، موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ ششم، ۱۳۹۵ ه.ش.
۱۳. طوسی، محمد بن الحسن؛ اختیار معرفه الرجال (رجال کشی)، تحقیق میرداماد، محمدباقر حسینی، مهدی الرجائی، ۲ ج، موسسه آل البیت، قم ۱۴۰۴ ق.
۱۴. همو؛ تهذیب الأحکام، ۱۰ ج، چاپ چهارم، دارالکتاب الإسلامیه، تهران ۱۴۰۷ ه.ق.
۱۵. محمدمحسن بن علی، منزوی تهرانی (آقا بزرگ تهرانی)؛ طبقات اعلام الشیعه، تحقیق علی نقی منزوی، چاپ دوم، موسسه اسماعیلیان، قم. ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۶. طباطبایی بروجردی، حسین؛ موسوعه رجالیه، ۷ ج، تنظیم حسین نوری همدانی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد ۱۴۱۴ ه.ق
۱۷. همو؛ زبده المقال فی الخمس الرسول و الآل، تقریر سید عباس حسینی قزوینی، چاپخانه علمیه قم، ۱۳۸۰ ه.ق.
۱۸. همو؛ نهایه الاصول، تقریر حسینعلی منتظری، چاپ اول، نشر تفکر، قم، ۱۴۱۵ ه.ق.
۱۹. همو؛ نهایته التقریر فی مباحث الصلاه، ۳ ج، تقریر فاضل لنکرانی، مرکز فقه أئمّهٔ أطهار علیهم السّلام ، قم، ۱۴۲۰ ه.ق.
۲۰. همو؛ تقریر بحث السید البروجردی، ۲ ج، تقریر شیخ علی پناه إشتهاردی، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم ۱۴۱۶ ه.ق
۲۱. همو؛ تقریرات ثلاث (للبروجردی)، ۲ ج، تقریر شیخ علی پناه إشتهاردی، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم ۱۴۱۶ ه.ق.
۲۲. همو؛ تقریرات فی اصول الفقه، تقریر شیخ علی پناه اشتهاردی، چاپ اول، دفتر انتشارت اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۶ ه.ق.
۲۳. همو؛ تبیان الصلاه، ۸ ج، تقریر علی صافی گلپایگانی، چاپ اول، گنج عرفان، ۱۳۸۴ ه.ش.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

۲۴. همو؛ البدرالزاهر فی صلوه الجمعه و المسافر، تقریر حسینعلی منتظری، چاپ سوم، مکتب آیت‌الله منتظری، قم ۱۴۱۶ق.
۲۵. همو؛ الاحادیث المقلوبه و جواباتها، ملحق کتاب المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعه الرجالیه، چاپ دوم، موسسه بوستان کتاب، قم، ۱۴۲۲ ق.
۲۶. همو؛ زبده المقال فی الخمس الرسول و الآل، تقریر سید عباس حسینی قزوینی، چاپخانه علمیه، قم، ۱۳۸۰ ق.
۲۷. علوی طباطبایی، محمد حسین؛ خاطرات زندگی آیت الله بروجردی، سازمان چاپ و انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۴۱ ه.ش.
۲۸. عاملی، محمد جواد؛ مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، تصحیح و تحقیق شیخ محمد باقر خالصی، چاپ اول، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۹ ه.ق.
۲۹. فتاحی‌زاده، فتحیه، روش آیت الله خویی در تعامل با اصول اولیه رجالی، رهیافتهایی درعلوم قرآن و حدیث، سال چهل و هشتم، شماره ۲، شماره پیاپی۹۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۳۰. فقهی‌زاده، عبدالهادی، بررسی مبانی رجالی علامه شوشتری در قاموس الرجال، دو فصلنامه علمی پژوهشی «مطالعات قرآن و حدیث»، سال دهم، شمارهٔ دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۶.
۳۱. کلینی رازی، محمد بن یعقوب، چاپ چهارم، دار الکتاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۵ ش.
۳۲. لنکرانی، محمدفاضل، سبک‌شناسی علمی تفصیل الشریعه (با نگاه به مکتب آیت الله بروجردی و امام خمینی)، انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار س، ۱۳۹۸.
۳۳. لک علی‌آبادی، محمد، الگوی زعامت، چاپ هفتم، هنارس، ۱۳۸۹ ه.ش.
۳۴. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، تصحیح الاعتقادات الامامی، چاپ دوم، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۴ ه.ق.
۳۵. مامقانی، عبدالله؛ مقباس الهدایه، تحقیق شیخ محمد رضا مامقانی، موسسه آل‌البیت لإحیاء التراث، قم ۱۴۱۱ ق.
۳۶. منتظری، حسینعلی، خاطرات، چاپ اول، دفتر آیت الله منتظری، ۱۳۷۹ ه.ش.
۳۷. نجاشی، احمد بن علی؛ رجال نجاشی، تحقیق سید موسوی شبیری زنجانی، چاپ پنجم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم ۱۴۱۶ ه.ق.
۳۸. واعظزاده خراسانی، محمد؛ زندگی آیت الله بروجردی و مکتب فقهی اصولی حدیثی و رجالی وی، چاپ اول، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، تهران، ۱۳۷۹ش.
۳۹. همو؛ گفت و گو با «علوم حدیث»، سال سوم، شماره ۹.

پایگاه اینترنتی

40. https://www.eshia.
41. https://fa.wikifeqh.ir

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-25]